

Ю.Громик (Луцьк)

Західнополіські прислівники зі значенням ‘навпочіпки’
(із коренями *-кърк-, -кърт-, -кърп-*)

У говірках північної діалектної зони, яка за матеріалами прислівникової лексики численними ізгласами вичленовується у межах західнополіського говору як окрема, відносно автономна структурно-територіальна одиниця, мікрополе прислівників зі значенням ‘на зігнутих ногах, навпочіпки’ часто представляють деривати з основою *-коркох- / -коркух-*, морфологічно оформлені за зразком іменникових з прийменниками форм переважно знахідного чи місцевого відмінків множини, рідко-знахідного однини жіночого роду, пор. у сполуках: *прис’їсти на́ко́ркохи, сид’їти на́ко́ркохах* (Деревок, В’язівно, Лбш, Гута-Боровенська К-К, Більська Воля Влд); *с’їсте на́ко́ркуху* (Борки Лбш). У більшості вказаних говірок семантична структура цих утворень, крім аналізованого значення, що є доміантним, включає й інші, периферійні компоненти, пор. *лиж’єти на́ко́ркохах (на́ко́ркухах), лига́ти на́ко́ркохи (на́ко́ркухи)* ‘лежати (лягати) горілиць, піднявши зігнуті в колінах ноги’ (Яревище Стр, Оленіно К-К, Більська Воля Влд, В’язівно Лбш); ‘сісти (сидіти) в кріслі, піднявши зігнуті в колінах ноги, або підібгавши ноги під себе’ (В’язівно, Деревок Лбш); *с’їсте на́ко́ркуху* ‘сісти, зігнувшись, опертими на коліна руками підперти голову’ (Борки Лбш). У селі Цир Любешівського району прислівник *на́ко́ркохи / на́ко́ркохах* функціонує у межах іншого семантичного мікрополя – зі значенням ‘навшпиньки’, пор. словосполучення *спина́тис’а на́ко́ркохи, ступа́ти на́ко́ркохах* і под.

Для етимологізації поданих дериватів важливе значення матимуть факти виявлення в окремих говірках у межах окресленого ареалу базового субстантива *ко́ркоха / ко́ркуха*, мн. – *ко́ркохи / ко́ркухи* як самостійної лексичної одиниці зі значенням ‘зігнута в коліні нога’, пор. у контексті: *Лигла́ догорé і ко́ркухи поста́вила* (Яревище Стр); *зада́р ко́ркуху на крі́сло* (Залаззя Лбш) і под. Врахувавши ж усі виявлені відтінки значень аналізованих прислівників, гіпотетичну первинну семантику іменника **къркоха / *къркуха* можна визначити як ‘щось зігнуте, криве’.

У говірках західнополіської північної діалектної зони вживані варіанти поданих прислівників, структура яких зберігає наслідки фонетико-дериваційних модифікацій. Так, у північно-східних любешівських і суміжних іванівських говірках зафіксовано метатезні варіанти цих утворень: *нако́курхи, нако́курхах* (Дольськ Лбш), *нако́корхи, нако́корхах* (Горки Лбш, Мохро Івн), відомі тільки зі значенням ‘на зігнутих ногах, навпочіпки’. У пінських говірках, що є крайньою східною частиною окресленої нами північної діалектної зони, у межах цього семантичного мікрополя виявлено форму *нако́ркоши, нако́ркошах* ‘навпочіпки’ (Невель Пн). Гіпотетичний субстантив **коркош < *къркошь* (ж. р.) ‘зігнута у коліні нога’, що послужив дериваційною базою для наведеного прислівника, найімовірніше, був наслідком поширення основи **къркох-а* суфіксом **-jь*.

Загальнозональною рисою, яка охоплює переважну більшість говірок окресленої нами північної діалектної зони західнополіського діалекту, є формально демінутивні утворення *нако́ркошки* ‘навпочіпки’ (Залісся, Жиричі Ртн), *нако́ркушки* ‘т. с.’ (Тур, Кортеліси, Самари, Залухів, Щедрогір, Річиця, Якуші Ртн; Дивин Кбр; Мокрани Млр; Щитинь, Ветли Лбш; Лишнівка Мнв; Залюття, Смоляри, Кримно, Дубечно Стр і ін.). Гіпотетична субстантивна основа цих прислівників – **къркошька / *къркушька* – являє собою наслідок ускладнення базової форми **къркох-а / *къркух-а* формально демінутивним суфіксом *-ьк-*. Виявлене у говірці с. Жидче Пінського району споріднене утворення *нако́ркéшки* ‘навпочіпки’ з урахуванням звичної для західнополіських говірок тенденції [и] > [e] в наголошеній позиції можна звести до початкового **на-къркышькы*, що було результатом *-ьк-*-поширення базової форми **къркых-а*, паралельної до **къркох-а, *къркух-а*.

Результати пошуку етимологічно споріднених і семантично тотожних слов’янських відповідників до виявлених нами західнополіських дериватів дозволяють окреслити

загальний їх ареал, що охоплює північну частину західнополіського діалекту та ряд білоруських говорів, пор. біл. діал. *на каркóшкі / на каркóшках, на кóркíшкі / на кóркíшках* ‘навпочіпки’ [1, II, 364]. Досліджуваний нами масив, отже, є південною окраїною загалом невеликого слов’янського ареалу, епіцентр якого локалізується на білоруській території.

У білоруській мові утворення на зразок *на каркóшкі, на кóркíшкі* вже були предметом етимологічного опрацювання. Найпереконливішу версію їх етимології запропонувала Р.Козлова [2, 213-215]. При етимологізації цих прислівників дослідниця наголошує на необхідності врахування фактів виявлення в білоруських говорах таких лексем також зі значенням ‘на спині, на плечах’, пор. біл. діал. *на каркúшках* ‘на спині’ [3, 169]. Це дає вагомі підстави зіставляти аналізовані деривати з укр. діал. (бойків., буковин. і ін.) *на коркóші* ‘на плечі’ [4, IV, 80; 5, I, 378], рос. діал. *на коркúши, на коркúшки* ‘на плечі’ [6, 14, 334-335], макед. діал. *кркуш* ‘на спині’ [7, I, 367]; сюди ж пол. діал. *na karkosz* ‘на плечі’ [8, II, 270] з рефлексациєю [ɣr] як [ar] і под. Семантично таке зіставлення допустиме: два різні семантичні поля субстантивних основ цих прислівників – ‘зігнута нога’ та ‘плечі’ – об’єднуються спільною, можливо, вихідною ознакою ‘кривизна, вигин, виступ’. Наявність у багатьох слов’янських діалектах ще й іменників зі спорідненою через поняття ‘кривизна’ семантикою на зразок чеськ. діал. *krkocha, krkoška* ‘сучок’ [9, 293], словац. діал. *krkoš, krkoška* ‘суха гілка’, ‘шматок вузлуватого дерева’, ‘сучок’ [10, I, 775], пол. діал. *karkoszka* ‘сучок’, ‘гілка’, ‘зігнута палка’ [8, II, 270] дає підстави для реконструкції праслов’янських форм **kьrkoxa / *kьrkošь < *kьrkoxь, *kьrkuxa / *kьrkuxь, *kьrkuxa / *kьrkuxь*, гіпотетична семантика яких – ‘щось криве, зігнуте’ [2, 213-215]. Відновлені праслов’янські форми Р.Козлова вважає результатами суфіксації псл. **kьrka* ‘т. с.’ – деривата від дієслівної основи псл. **kьrk-* ‘гнути, кривити’, яка, у свою чергу, була результатом *k-*детермінативного поширення індоєвропейського **(s)ker-* ‘різати; гнути, кривити; крутити’ [2, 203-215].

У західнополіській північній діалектній зоні у складі лексико-семантичного мікрополя прислівників зі значенням ‘навпочіпки’ виявлено й інші утворення цього етимологічного гнізда. Так, до вже прокоментованого ряду давніх слов’янських архаїзмів-континуантів псл. **kьrk-* ‘щось зігнуте, криве’, враховуючи численні факти аномальної рефлексациі [ɣr] у сучасних слов’янських говорах [2, 205], належить прислівник *нак’ірк’і (прис’адáти), нак’ірках (прис’істи)*, зафіксований у говірці с. Велимче Ратнівського району. Дериваційною базою для цієї лексеми послужив, очевидно, субстантив **к’ірка < *kьrka* ‘зігнута в коліні нога’ < псл. **kьrka* ‘щось зігнуте, криве’; що стосується кореневого вокалізму, то, за спостереженнями Р.Козлової [2, 204-205], рефлекс [ɣr] < [ir] у складі кореня **kьrk-* – частий на східнослов’янському ґрунті. З урахуванням полісемантичності основи *kьrk-* у сучасних слов’янських мовах наведені західнополіські прислівники можна зіставити з рос. діал. *на кóрки* ‘на спину’ [6, 14, 133] < **kьrka* ‘спина’.

У говірці с. Невір Любешівського району зі значенням ‘навпочіпки’ вживаний прислівник *накóручки, накóручках* – формальний демінутив від **на кьrкы, *на кьrках* з кореневим вокалізмом *o*-ряду.

В одній із зарічненських говірок, які, по суті, становлять східну окраїну виділеної нами західнополіської північної діалектної зони, у межах мікрополя прислівників зі значенням ‘навпочіпки’ виявлено структурно подібні деривати, генетично належні до цього ж етимологічного гнізда: *накúртки (с’адáти), накúртках (сид’іти)*; великою частотою вживання характеризуються у говірці формально демінутивні утворення *накúрточки, накúрточках* (Кухче Зрч). Базова іменникова основа **куртка* ‘зігнута в коліні нога’, беручи до уваги напрацювання Р.Козлової [2, 16-22], може бути трактована як континуант псл. **кьртька* ‘щось зігнуте, криве’ з урахуванням частоти у слов’янських мовах, можливо, зумовленої балтійським впливом, аномальної рефлексациі фонетичного розвитку [ɣr] як [ur] замість закономірного (принаймні, на східнослов’янському ґрунті) [or]. Цей факт дозволяє зіставляти західнополіські регіоналізми з біл. діал. *на кóртачкі* ‘навпочіпки’ [3, 268], рос. діал. *на кóртки, на кóрточки* ‘навпочіпки’, ‘на плечі’ [6, 14, 376] зі звичними рефлексами

[ъг]. Гіпотетичне псл. **къртъка* зберігає виразні ознаки похідності від віддієслівної форми **къртъ* ‘зігнутий, викривлений, вкорочений’, континуантами якої (з тією ж аномальною рефлексцією [ъг]) є прикметники укр. діал. *къртый* ‘короткий’ [11, II, 381], рос. діал. *къртый* ‘т. с.’ [12, II, 223], пол. *kurty* ‘куций’ [8, II, 645]. У свою чергу, базова дієслівна основа **кърт-* ‘згинати, вкорочувати, крутити’, за Р.Козловою, є наслідком *t*-детермінативного поширення іє. **(s)ker-* [2, 125].

Ряд континуантів цього ж етимологічного гнізда у межах лексико-семантичної групи прислівників зі значенням ‘навпочіпки’ продовжують виявлені у говірці с. Нобель Зарічненського району лексеми *накорпїлки* (*с’адати*), *накорпїлках* (*сид’їти*). Пошуки слов’янських відповідників до коментованих західнополіських утворень не дали результату, що дає підстави вбачати в них вузьколокалізми. Незасвідчена як самостійна лексична одиниця іменникова форма **корпїлки*, яку можна вичленити зі складу цих лексем, є формальним демінутивом від лексикалізованої множинної **корпїли* < **къпїлы* ‘зігнуті в колінах ноги’, яка, у свою чергу, через гіпотетичну однинну форму **къпїло* може бути зведена до віддієслівного субстантива псл. **кърпїдло* ‘щось зігнуте, криве’ [2, 79], утвореного за допомогою суф. **-dlo* від основи дієслова **кърпїти* (*se*), первісно – ‘згинатися, горбитися, бути у зігнутому положенні’, згодом – ‘сидіти над чимось, згорбившись’ > ‘старанно виконувати якусь роботу’, пор. біл. діал. *кърпїцца* ‘морщитися’, ‘корчитися’ [2, 79], сербське *крпїти* ‘латати’ [13, X, 656] і ін. Реконструкцію віддієслівного імені із суфіксом *-dlo* роблять можливою також численні слов’янські ономастичні дані, наведені Р.Козловою [2, 79], як і похідне від нього біл. діал. *карпїлаўка* ‘турботи’ [13, II, 221].

Як бачимо, прокоментовані прислівники належать до значного шару давніх архаїчних слов’янізмів, дотепер добре збережених у західнополіських говірках. Наявність великої кількості таких лексем – вагомий аргумент на користь гіпотези про Західне Полісся як зону старожитнього слов’янського заселення.

Умовні скорочення назв районів: Влд – Володимирецький Рівненської області; Зрч – Зарічненський Рівненської області; Івн – Іванівський Брестської області; Кбр – Кобринський Брестської області; К-К – Камінь-Каширський Волинської області; Лбш – Любешівський Волинської області; Млр – Малоритський Брестської області; Мнв – Маневицький Волинської області; Пн – Пінський Брестської області; Стр – Старовижівський Волинської області; Ртн – Ратнівський Волинської області.

ЛІТЕРАТУРА

1. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: Ё пяці тамах. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979-1986.
2. Козлова Р.М. Структура праславянскага слова. (Праславянскае слова в генетическом гнезде). – Гомель, 1997. – 412 с.
3. Народнае слова / Пад рэд. Баханькова А.К. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 354 с.
4. Матэрыялы да слоўніка буковінскіх гаворак. – Вып. 1-6. – Чернівці, 1971-1979.
5. Онишкевич М.О. Слоўнік бойківскіх гаворак. – У двух частінах. – К.: Наукова думка, 1984.
6. Слоўварь рускіх народных гаворак. – Вып. 1-23. – М.-Л.: Наука, 1965-1987.
7. Конески Б. Речник на македонскиот јазик со српско-хрватски толкуванња. – Т. I-III. – Скопје, 1961-1966.
8. Karłowich J., Kryński A., Niedźwiedzki W. Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1900-1927.
9. Bartoš F. Dialektický slovník moravský. – Praha, 1906. – 324 s.
10. Slovník slovenského jazyka. – Bratislava, 1959-1965.
11. Грінченко Б.Д. Слоўварь української мови: В чотирьох томах. – К.: Наукова думка, 1996-1998.
12. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. I-IV. – М.: Русский язык, 1978-1980.
13. Тураўскі слоўнік. – Т. I-V. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982-1987.